

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.05.2022 Kabul/Accepted: 30.05.2022

Derleme Makale/Review Article, s./pp. 609-620.

TARİHSEL SOSYOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN TÜRKİYE'DE DİN ALGISININ DEĞİŞİM ANALİZİ

Samet Talha TURGUT¹

Öz

Bu çalışmada Türkiye’de dinin rolü, etkisi ve değişimi tarihsel bir çizgi içerisinde analiz edilmiştir. Batılılaşma ve modernleşme politikaları içerisinde Osmanlı son dönemlerinde başlayan ve Erken Cumhuriyet Dönemi’nde hız kazanan reform hareketleri incelendiğinde dinin hem toplumsal yaşamı şekillendirmede hem de yeniden kurmada dışarıda bırakılmayacak bir kurum olduğu görülmektedir. Bu anlamda çalışmada, değişen rejimle beraber dinin temelde işlevinin aynı kalmasına rağmen vücut bulduğu durumların ve yerinin nasıl değiştiği incelenmiştir. Bu değişimler sadece sosyoloji veya sadece tarih açısından değil, tarih ve sosyolojinin kesiştiği bir alan olarak tarihsel sosyoloji perspektifinden bir değerlendirme içerisinde ele alınmıştır. Bu değerlendirmenin günümüz toplumunu anlamak açısından da önemli olduğu düşünüldüğü için günümüz Türkiye’sinde dini anlamak adına modernleşme ve Batılılaşma çabaları içerisinde din analiz edilmiştir. Osmanlı’nın yıkılmasına sebep olarak görülen dini çatışmaları önlemek adına, Erken Cumhuriyet Dönemi’nde, laiklik ilkesi çerçevesinde din ve devlet işleri ayrılrsa da bu anlayışın Avrupa’da olduğu gibi kiliseyi devletin yönetim mekanizmalarından tamamen ayırması şeklinde gelişmediği anlatılmaya çalışılmıştır. Aksine kurucu kadronun, Batılılaşma önünde engel olmaması adına dini kontrol ederek devlet dini oluşturdukları ve bunun için yeni rejim içerisinde Diyanet İşleri kurumu ile dinin toplum mühendisliğinde kullanıldığı da bu çalışmada incelenmiştir. Bu Batılılaşma çabası içerisinde geleneksel İslam’dan uzaklaşarak Türk İslam’ı oluşturma çabalarının toplum içinde ikili bir karşıtlık oluşturduğu ifade edilmiştir. Günümüzde de halen devam eden bu karşıtlık farklı boyutlarıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihsel Sosyoloji, Din, Türkiye, Batılılaşma, Modernleşme.

Analysis of Change in Perception of Religion in Türkiye from the Historical Sociology Perspective

Abstract

In this study, the role, influence and change of religion in Turkey are analyzed in a historical perspective. When the reform movements in the late Ottoman period and the policies of westernization and modernization in the early republican period are examined, it is seen that religion is an institution that cannot be left out because it has a crucial role in shaping social life and in re-establishing it. In this sense, in this study, it has been examined how the situations in which the religion is embodied and how its place in the society has changed. These changes are discussed not only in terms of sociology or history, but also from the perspective of historical sociology as an intersection of history and sociology. Since this evaluation is thought to be important in terms of understanding today's society, religion has been analyzed within the modernization and westernization process in Turkey. Although religion and state affairs were separated within the framework of the principle of secularism in the early republican period, this understanding did not develop as a complete separation of the religion from the state's administrative mechanisms, as in Europe. On the contrary, it is also examined in this study that the

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, e-posta: turgutsamettalha@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-3646-6817.

founding staff formed the state religion to control religion and religious affairs not to prevent westernization. For this aim, the Religious Affairs institution and religion were used in social engineering in the new regime. It has been stated that the efforts to create Turkish Islam by moving away from traditional Islam within this westernization effort create a dual opposition within the society. This opposition, which still continues today, has been discussed with different dimensions.

Keywords: Historical Sociology, Religion, Turkey, Westernization, Modernization.

Structured Abstract

Historical sociology is a crucial scientific field in order to investigate the causes of change in the past and present. In this sense, it is important to examine the role and importance of religion in Turkey from the perspective of historical sociology and its historical background. When religion is examined from a historical sociology perspective, it closely affects all individuals and societies whether they have religious beliefs or not. In this context, every researcher who wants to examine Turkish society, politics and its effects on citizens should do research without ignoring the function and effects of Islam on Turkish social life. When the modernization process in Turkey is examined in terms of religion, it would not be wrong to say that it took place as a unique social change and secularization effort. Religion emerges as an area where great changes are experienced in this process. Moreover, the fact that religion is one of the most important institutions that shape the social structure and relations within the society during Ottoman Empire causes religion to come to the fore in the Turkish modernization process.

During the transition from the Ottoman Empire to the Republican regime, social life underwent a rapid change and transformation. There were changes, transformations and reforms that affected each other in the economic, social and cultural fields during the westernization efforts of the 19th century Ottoman Empire. Accordingly, it is seen that the reason for the backwardness in these groups is the theological world understanding that prevents progress. In this sense, a struggle has been going on from history to the present day between the proponents of western-style modernization and the opposition movements against this type of modernization.

It can be said that the Ottoman social structure had a state-centered organizational form. In this structure, although religion has a certain organizational autonomy within the system, it continues to exist as an element that completes the state in the final analysis. When this situation is examined in terms of historical sociology, the continuity between the Ottoman State and the Republic of Turkey continues and religion is seen as an ideological device of the state for both structures. Although the Republic of Turkey was officially established as a secular regime, in reality the organic unity between the state and religion continues. The state and religion are not separate, religion is part of the state but it is under the state control. The idea of producing a "national religion" by the thinkers and the founders of the Republican Period are important examples in terms of showing the central position of the religion issue in the sociological reading of Turkey's modernization. The founding staff of the newly established and younger Republic of Turkey is also aware that these developments and modernization movements will not happen all of a sudden. In other words, they know that the historical, social and political culture inherited from the Ottoman Empire will not change immediately. For this reason, some institutions are considered necessary and useful to prevent social disintegration in the process of westernization and modernization. Religion is one of these institutions. In the reform process, religion functions as a buffer. Instead of ignoring religion, it was decided to keep it away from political life but under the control of politics. In this sense, religion gained new functions within the republican regime.

When the subject of religion in Turkey is read in terms of Şerif Mardin's Center-Peripheral theorization, it is possible to witness the shift of elite secularists and conservatives from the periphery to the center, from the center to the periphery, and to witness the social changes experienced in the meantime. It can be said that instead of the Kemalist Ideology, which stood alone in the center until the multi-party system, the DP government brought Islam in social life to politics and thus to the center in a sense. With the 1990s, the Islamic section began to show its presence in many areas where it had never been before. In places such as universities, parliament and media, concert halls, urban spaces such as cultural centers and resorts, Islam has gained a greater visibility than ever before. With the coming to power of the Justice and Development Party, the mass, integrated into modernization and capitalism, but maintaining its conservative identity, had a say in power. From this point of view, religion has always been and will continue to be an important factor shaping the socio-cultural life in Turkey.

Giriş

Tarihsel sosyoloji 1980'lerde yaygınlaşmasına rağmen başlangıcı 1950'lere uzanan, sosyolojiye ait bir alt disiplindir (Özdalga, 2011, s. 9). Tarihsel olarak bakıldığında II. Dünya Savaşı sona erdikten sonraki süreç, sosyal bilimlerin her yönü ile yeniden tartışıldığı bir dönem olmuştur (Gulbenkian Komisyonu, 1996, s. 38). Sosyal bilimler, savaşın sona ermesinden sonraki dönemde hem tarih hem de sosyoloji disiplini içerisinde yeni tartışmalar ortaya çıkarmıştır. Tarih disiplini bu açıdan incelendiğinde, disiplin içerisinde 19. yy. tarihçiliğini eleştiren ve yeni bir tarih anlayışı sunan Lucien Febvre ve Marc Bloch tarafından kurulan Annales Okulu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, sosyoloji disiplini içerisinde de yeni oluşumlar karşımıza çıkmaktadır. Wright Mills, Charles Tilly, Barrington Moore, Immanuel Wallerstein gibi düşünürlerin yardımı ile yeni sosyoloji yaklaşımları oluşmuştur. İki disiplin içindeki bu yeni akımlar "... Tarih ve Sosyoloji arasındaki yeni bir senteze katkıda bulunmuşlardır" (Özdalga, 2011, s. 26-27).

1930'lu yılların başında, Marc Bloch ve Lucien Febvre tarafından Fransa'da oluşturulan, aynı zamanda da bir derginin adı olan Annales, yeni bir ekol olarak doğmuştur. Tarihsel sorunlar ve bireye odaklanan sosyal disiplinlerle iletişim içinde farklı ve yeni bir tarih anlayışı ortaya koymakta, kronolojik tarih anlayışını eleştirmektedir. Burke (2006, s. 24) Annales okulu öncesinde var olan siyasete odaklı geleneksel tarih yazımını eleştirmiş ve oluşturdukları yeni tarih yazımı ile bireye ve bireylerin eylemlerini odağa alan yeni bir tarz ortaya koymaktadır. Bu yeni tarih yazımı ile coğrafya, sosyoloji gibi farklı disiplinlerle etkileşim içerisinde bir tarih anlayışı sunulmaktadır. Başka bir deyişle Annales Okulu "anlama" yerine "açıklamayı" görev edinmektedir (Yıldız, 1994, s. 36-38).

Pek çok düşünür (C. Wright Mills, Charles Tilly, Barrington Moore, Immanuel Wallerstein) Amerikan sosyolojisinde yaygın olan alan araştırmalarını eleştirmektedir (Fildiş, 2015). Düşünürler bu eleştirilerinin temel sebebini alan araştırmalarında, araştırılan konunun tarihsel arka planının görmezden gelinmesi şeklinde özetlemektedirler. Mills saha araştırmalarını "sınırlı bir ortama ilişkin kısa dönemli çalışmalar..." şeklinde yorumlamaktadır (Mills, 2000, s. 244). Tarihin sadece renkli bir arka fon olarak kullanıldığını ve tarihsel bilginin kullanılmamasını sorun olarak görmektedir. Tarihsel sosyoloji, tarihsel veriler yeteri kadar kullanılmadan ulaşılan genellemeci tavra karşı yöntemsel bir eleştiri yapan yeni bir sosyoloji anlayışı olarak ortaya çıkmaktadır. Fildiş (2015, s. 791) bu anlayışın temel amacını şöyle ifade eder, "toplumsal alanın "şimdi" sinin tam olarak açıklanabilmesi için geçmişinin de ele alınmasını, dolayısıyla tarihsel veriye daha fazla başvurmanın bir gereklilik olduğunu savunmuşlardır."

Annales Okulu'nun ikinci kuşak temsilcisi olarak kabul edilen Braudel, tarih ve sosyolojinin birbirine yaklaşması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü iki disiplinin de üzerinde çalıştıkları konu toplumdur. Annales ekolü, pek çok farklı disiplini (tarih, sosyoloji, psikoloji) aynı noktada birleştirmektedir. Bu anlamda, bu yeni tarih anlayışı hem bu disiplinlerden etkilenmekte hem de onlarla etkileşime girdiği için onları etkilemektedir.

Bu çalışma tarihsel sosyoloji perspektifini kullanarak Türkiye’de dinin rolünü, etkisini ve değişimini analiz etmektedir. Türkiye’de dinin “şimdi”sini anlayabilmek için tarihsel bir perspektiften din algısının Türkiye’deki geçmişini incelemek elzemdir. Değişen din algılarının şekillendirdiği “yeni” toplumu ve bu toplumun yeni bireylerini incelemek için Türkiye’de dinin yerine ve anlamına bakmak önemlidir.

Türkiye’de Dinin Yeri ve Önemi

Geçmişte ve günümüzde yaşanan değişimin nedenlerini araştırmak için tarihsel sosyoloji önemli bir noktada yer almaktadır. Bu anlamda, Türkiye ve onun tarihsel arka planı içerisinde, Türkiye’de dinin yerinin ve öneminin tarihsel sosyoloji perspektifinden incelenmesi önemlidir. Din tarihsel bir perspektiften incelendiğinde sosyolojik bir unsur olması hasebiyle, dini inanca sahip olsun veya olmasın tüm bireyleri ve toplumları yakından etkilemektedir. Örneğin, ramazan ayında kamusal alanda oruç tutmayanlara karşı söylemsel ve fiziksel tepkiler. Bu bağlamda, Türköne (1994, s. 77) Türk toplumunu incelemek isteyen her araştırmacının, İslam’ın Türk toplum hayatı üzerindeki işlevini ve etkisini göz ardı etmeden araştırma yapmasını ön görmektedir. Türkiye’de modernleşme süreci incelendiğinde, kendisine has bir toplumsal değişim ve sekülerleşme çabası olarak gerçekleştiğini söylemek yanlış olmaz (Berkes, 2002). Din, bahsi geçen bu süreç içinde büyük değişimlerin yaşandığı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Dahası toplum yapısını ve toplum içerisindeki ilişkileri şekillendiren en önemli kurumlardan birinin din olması da dinin Türk modernleşme sürecinde öne çıkmasına sebep olmaktadır. Akın’a (2017, s. 2) göre “İttihat ve Terakki’ye bağlı düşünürlerin milli bir din üretme düşüncesi ve Cumhuriyet Dönemi’nin radikal laiklik anlayışı, Türkiye modernleşmesinin sosyolojik okumasında din meselesinin merkezi konumunu göstermeleri açısından önemli örneklerdir.”

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet rejimine geçişte, toplumsal hayat hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Tarihsel arka planı 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Batılılaşma çabalarında olan iktisadi, sosyal ve kültürel alanlarda birbirini etkileyen değişimler, dönüşümler ve reformlar yaşanmıştır. Osmanlı’da Batılılaşma hareketiyle başlayan reformlar içerisinde en önemli unsurlardan biri de eğitimidir. Bu amaçla yurt dışına gönderilen veya Batılılaşma reformları kapsamında kurulan okullarda yetişen yeni nesilde pozitivist anlayış gelişmiştir. Bu anlamda, İttihat ve Terakki dinin ilerlemeye ve gelişmeye engel olup olmadığı konusu ile aşırı ilgilenmiş ve ilerlemek için bilimsel bilginin izinden gidilmesini kabul etmiştir. Bu anlayış Cumhuriyet Dönemi’nde de resmiyet kazanmıştır. Pozitivist bilim anlayışı, dinin toplumsal ilerleme önünde engel olmasına karşın ilerlemede motivasyon olarak kullanılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde geleneksel yapılara mesafeli duran, bilim ve ilerleme iddiası güden yeni bir nesil ortaya çıkmıştır (Mardin, 2011, s. 47-56). Akın (2017) bu yeni nesilde pozitivistimin yarattığı psikoloji olarak “geri kalmışlığı aşmak” zihniyetinin geliştiğini iddia etmektedir. Buna bağlı olarak bu gruplarda, ilerlemeye engel olan teolojik dünya anlayışı düşüncesinin geri kalmışlığın sebebi olarak yerleştiği görülmektedir. Bu anlamda, batı tarzı modernleşme yanlıları ile bu tarz modernleşmeye karşı

oluşan muhalif hareketler arasında tarihten günümüze kadar devam eden bir mücadele süregelmektedir.

Osmanlı toplumsal yapısının, devlet merkezli bir örgütlenme biçimine sahip olduğu söylenilebilir. Bu yapı içerisinde din, sistem içerisinde belli bir örgütlenme özerkliği olsa da son tahlilde devleti tamamlayan bir unsur olarak varlığını sürdürmektedir (Bozarslan, 2018, s. 59-60). Tarihsel sosyoloji açısından bu durum incelendiğinde Osmanlı Devleti ile Cumhuriyet Türkiye'si arasındaki devamlılık sürmekte ve her iki yapı için de din devletin ideolojik bir aygıtı olarak görülmektedir. Toplumu şekillendirmede önemli olan dini norm ve değerler, her dönemde iktidarlar tarafından kullanılmaktadır. Bu açıdan din de medya veya eğitim kurumları gibi devletin ideolojik aygıtları içerisinde yer almaktadır. Cumhuriyet Türkiye'si resmen laik bir rejim olarak kurulmuş olsa da gerçekte devlet ile din arasındaki organik birliktelik hali devam etmektedir. İnsel'e göre (2014, s. 42-43) devlet ve din ayrı değildir, din devletin parçasıdır ve onun kontrolündedir.

Atatürk'ün en önemli hedefinin Türkiye Cumhuriyeti Devletini muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmak olduğunu söylenilebilir (Atatürk, 1933). Atatürk'e göre bu hedefin gerçekleşebilmesi için gerekli olan şey ise zihinsel dönüşümdür. Bahsi geçen zihinsel dönüşümün temeli Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma sebepleri arasında görülen dini değerler değil bilimsel gelişmelerdir. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda Nizam-ı Cedid Dönemi'nden itibaren Türkiye için Batılılaşma ve modernleşme temel hedef olmuştur. Ancak yeni kurulan ve daha genç bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu bu gelişme ve modernleşme hareketlerinin birdenbire olmayacağını da bilincindedir. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti'nden devralınan tarihsel, toplumsal ve siyasal kültürün hemen değişmeyeceğini bilmektedirler. Kuşkusuz 28 Ekim 1923'te Osmanlı tebaası olan bir kitleden 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı oluşturmak bir günde olabilecek bir değişim değildir. Bu nedenle Batılılaşma ve modernleşme sürecinde toplumsal çözülmeyi önlemek için bazı kurumlar gerekli ve yararlı sayılmaktadır. Bu kurumların başında din gelmektedir. Reform sürecinde din, Mübaccel Kıray'ın tampon mekanizmalar¹ kavramsallaştırmasına uygun bir tampon olarak işlev görmektedir. Cumhuriyetin aydın, bürokrat ve kurucu kadroları için din, Osmanlı Dönemi'nde Batılılaşma önünde engel olarak görülmüş olsa da siyasal ve toplumsal hayattan yok sayılmamaktadır. Dini yok saymak yerine onu siyasi hayattan uzak ama siyasetin kontrolünde tutmaya karar verilmiştir. Batur (2015, s. 186) bu durumu "Cumhuriyet'in idealindeki din, Batılılaşma ve modernleşmeyle uyumlu bir dindi" şeklinde yorumlamaktadır. Bu amaçla Erken Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren cemaat ve tarikatların etkisini minimize edecek şekilde devlet sistemi içerisinde dine bir alan yaratma düşüncesi hâkim olmaktadır (Turan, 2011, s. 130). Bu anlamda din, cumhuriyet rejimi içerisinde yeni fonksiyonlar kazanmıştır. Kısacası, tampon mekanizma olarak din, yeni rejimde kurucu kadronun kendi değerleri ile halkın bütünleşmesi noktasında etkili olmuştur.

¹ Kıray (1964, s. 7) tampon mekanizmayı "Görel olarak daha hızlı ve daha kapsamlı değişim hallerinde, her iki temel yapıda da görünmeyen, fakat oluşum içerisinde beliren ve bütünleşmeyi mümkün kılan kurumlar ve ilintiler" olarak tanımlamaktadır.

Tarihsel Sosyoloji Açısından Türkiye’de Din Algısının Analizi

Tarihsel sosyoloji perspektifinden bakıldığında durum şu şekilde özetlenebilir: Aydınlanma ile birlikte Avrupa’da başlayan reform hareketleri kilisenin hem toplum hem de siyaset üzerindeki etkisine son vermiştir. Bununla birlikte artık kilise toplumdaki mutlak güç olma konumunu yitirmiş ve anladığımız anlamda devlet ve din ayrımı yani kilisenin devlet yönetiminden ayrılması sağlanmıştır. Ancak Avrupa’nın bu tarihselliği ile ortaya çıkan *laicism* (laiklik) kavramı ile Türkiye Cumhuriyeti’nde, din ve devlet arasındaki ilişkiyi yorumlamaya çalışmak doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihsel gelişiminde dinin varlığı ve Osmanlı’dan devralınan devlet anlayışı ile yeni Cumhuriyetin dine yaklaşımı Avrupa’dakinden farklıdır. Çünkü Avrupa’da anlaşıldığı anlamda laiklik uygulamasının tarihselliği Osmanlı İmparatorluğu ve devamında Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşanmamıştır. Osmanlı’da ulema sınıfı sultanın yanında olsa da kiliseler ve din adamları gibi yönetimi ele geçirmemiştir. Bu anlamda din ve devlet ayrımının Osmanlı’da ve Türkiye’de gerçekleştiğini söyleyemeyiz. Bunun yerine Niyazi Berkes’in (2002) de dediği gibi sekülerleşmeden² bahsetmek mümkündür. Cumhuriyetin kurucu kadrosu bu sekülerleşme hareketleri içerisinde yalnızca devletin seküler olması değil toplumun da sekülerleşmesi için bir takım çalışmalar gerçekleştirmiştir. Ahmad’a (1991) göre, Ekim 1923’ten Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar, eski Osmanlı rejiminin ideolojisindeki temel bileşen, hem dünyevi hem de manevi hükümdar olan Sultan-Halife döneminde İslam’dır. Daha sonra, Atatürk ve destekçileri, yeni devletin ideolojisi olarak laik milliyetçiliği benimsemişlerdir.

Tarihsel sosyoloji anlayışı ile düşünüldüğünde, sosyoloğun temel amacı içinde yaşadığı toplumun kendine özgü tarihsel süreçlerini ortaya çıkartmak ve buna dair yorumlar yapmaktır (Ergun, 1991). İslam’ın sadece bireylerin vicdanlarında yer alabileceğini düşünen bir bakış açısıyla Cumhuriyetin ilanından sonra hilafetin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, Erken Cumhuriyet Dönemi düşünüldüğünde hem toplum için hem de bireyler için bir takım köklü değişimlere neden olmuştur. Geleneksel yapıya aidiyet duyan geniş halk kesimi için bir bocalamaya sebep olmuştur. Öte yandan Cumhuriyet’in ilk yıllarında kurucu kadronun “milli din” yaratmaya veya başka bir deyişle Türk İslam³’ı oluşturmaya çabaladığını görmek mümkündür. Kurucu kadro, Anadolu’da homojen seküler yaşam tarzına sahip Sünni bir Türk ulusu oluşturmaya çalışmıştır. Harf inkılabı, ezanın Türkçe okunması, din eğitiminin önce sınırlandırılması ve daha sonra kaldırılması gibi Türkçe ibadet konusunda değişiklikler analiz edildiğinde, tüm bu reformların dinin millileştirilmesi çalışmalarına örnek olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yılmaz da bu durumu “Kemalist bakış açısından, Sünni bir Müslüman olmanın sadece kültürel ve sosyolojik bir kimlik olarak anlamı vardır” şeklinde ifade etmektedir (2015, s. 27). Kurucu kadro, ön gördükleri değişikliklere muhalif olarak dinin

² Berkes’e göre sekülerleşme, dinin yalnızca devlet üzerindeki etkisini değil, toplum ve toplum yapısı üzerindeki etkisini değiştirmektedir.

³ Erken cumhuriyet döneminde, Cumhuriyet rejiminin temel ilkelerinden biri olan laikliği gerçekleştirmek adına kurucu kadronun İslam’a ilişkin yürüttüğü düzenleme ve reformların sonucunda Türk tipi İslam modeli oluşturulmasına verilen isimdir (Gündüz, 2010).

kullanılmasını engellemeye çalışmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) popülist siyasetine rağmen İslam hakkındaki görüşleri, partiyi halka yabancılaştırmıştır. Eğer bu dönemde halkın da çıkarına olan ciddi bir maddi gelişme olsaydı söz konusu bu yabancılaşma telafi edilebilirdi. Bu durum toplumda CHP'ye yönelik hoşnutsuzluklar ortaya çıkartmıştır. Bu dönemde siyasi sistemde halka, alternatif olarak bir muhalefet sunulmadığı için CHP'ye yönelik bu eleştiriler din üzerinden şekillenmiştir (Ahmad, 1991, s. 8).

Türk modernleşmesinin din anlayışı yorumlandığında, dini bireysel ve vicdan meselesi olarak kurguladığı görülmektedir. Bunun sonucu olarak din, toplumsal hayat içerisinde siyaset ve ekonomi gibi pek çok alandan soyutlanmıştır. Öte yandan dinin sosyal hayatı bütünleştirici unsuru benimsenmiş, modernleşme ve Batılılaşma hareketleri ile düzen içerisine alınmaya çalışılmıştır. Hristiyan toplumların din ve devlet ayrımı modellerine benzemese de Türkiye'deki model belirli bir süre sorunsuz devam etmiştir. Ancak bir süre sonra bir yandan geleneksel din ve din adamlarının, siyasi ve sosyal alandaki etkisinin azaltılmak istenmesi, diğer yandan da Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir teşkilat kurulması toplum içerisinde çelişki yaratmıştır. Yılmaz, Diyanet İşleri'nin işlevini "Böylece Diyanet vasıtasıyla dindar vatandaşların hem kontrolden çıkması engellenir hem de devlete itaatkâr bireyler haline getirilmeleri hedeflenir; yani din ve inanç, Kemalist hegemonyayı pekiştirmek için bir yardım aracı olarak kullanılır" şeklinde yorumlamaktadır (2015, s. 44). Batur (2015) da benzer şekilde Diyanet İşleri'nin işlevini dinsel rehberlik değil, dinin Batılılaşma ve modernleşmenin önüne geçmesini engelleyecek kontrol mekanizması olarak görmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet rejimine geçişle beraber siyasi ve kültürel değişikliklerin yanı sıra en önemli değişikliklerin dine yönelik olduğu belirtilmişti. Batı tipi bir ulus devlet inşası geleneksel İslam'ın varlığının dönüştürülmesine de dayanmaktaydı. Bu itibarla, devlet kendisini din işlerinden zorunlu olarak ayırmamış, bunun yerine dinin toplumdaki içeriğini ve rolünü şekillendirmeye çalışmıştır. Laiklik yoluyla, Osmanlılardan miras kalan, çoğunluğu Müslüman olan toplumun Batılılaşmasını kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Dahası, Türkiye'de Tek Partili Dönemde kurucu kadroya karşı bütünlüklü bir muhalif ideoloji olmadığından, İslam kaçınılmaz olarak rejimin kurucu ideolojisine muhalefet alternatifi olarak görülmektedir (Mardin, 1983, s. 149). Tek parti döneminde hayata geçirilen bazı uygulamalar, dini hassasiyeti olan insanlar ile cumhuriyet rejimi arasında bir mesafe oluşmasına sebep olmuştur. CHP'nin politikalarının sonucu olarak dinî konularda kendilerini ehil kabul etmeyen ama çocuklarının dini açıdan eğitim almalarını isteyen aileler, alternatif olarak dini cemaatlere yönelmişlerdir. Bu durum Erken Cumhuriyet Dönemi'nde dinin kamusal alandan çekilerek yer altına inmesine ve bu noktada da yeterli eğitimi veya bilgisi olmayan, başka bir deyişle ehil olmayan kişiler tarafından, dini eğitim vermeye uygun olmayan alanlarda gizlice bir eğitim verilmesine sebep olmuştur (Mardin, 2015). Fakat din referanslı gruplar ve dini cemaatler resmi olmayan yollarla eğitim veren yapılar olarak toplumda kayıt dışı olarak yer almaktadırlar. Başka bir deyişle, Türk modernitesinin evrimi sürecinde İslam hiçbir zaman salt bireysel bir inanç konumunda olmamıştır. Aksine, bireysel öznelerin kendilerini daha somut bir aidiyet duygusu veren bir topluluğa entegre

edebilecekleri dini grup normları ve değerleri sağlamada her zaman güçlü olmuştur (Keyman, 2007).

Güneş (2014, s. 155), bu durumu “Türkiye’de dinin şehirlerden köylere kayması sonucunda taşralaşmış bir Müslümanlık ortaya çıkmıştır” şeklinde yorumlamaktadır. 1950’li yıllara gelindiğinde köyden kente göç ile birlikte ortaya çıkan gecekondulaşma sonucunda, Güneş’e göre “Arabesk İslam” ortaya çıkmıştır (2014, s. 155). Dönemi göz önünde bulundurunca, doğal olarak arabesk ve İslam’ın ortak yanı ne olabilir sorusu akla gelmektedir. Köyden kente göç ile birlikte kente gelen köylüler, artık ne köylü ne de kentin bir parçası olabilmişlerdir. Kentin çeperlerinde “kent yoksulları”, “yeni yoksullar” vb. isimlerle anılan gruplar olarak yerleşim kurmuşlardır. Arabesk müzik de ne köylü ne de kentli olabilmiş bu kitlenin, kentin çeperinde katlanmak zorunda oldukları hayat şartlarını topluma duyuran bir araç haline gelmiştir. Bu anlamda, İslam dini de bu dönemde kentin ve kentlileşmenin çeperinde kalmış ve arabesk müzik gibi bu yeni yoksulların hayatı anlamlandırma yollarından biri olmuştur. Öyle ki bu dönemde köyden kente göç eden ama kentin merkezine yerleşemeyen insanların, kentin çevresine gecekondu mahalleleri kurmak için öncelikli olarak cami inşa ettikleri ve bu caminin etrafına bir mahalle kurdukları görülmektedir. Çünkü dönemin siyasetçileri ve yerel yönetimi düşünüldüğünde, hiçbir yöneticinin kaçak yapılmış olsa dahi bir camiye yıkmaya teşebbüs etmeyeceği de bilinmekteydi. Kısacası, Arat’a göre (2010: 869) 1950 yılında çok partili sisteme geçişle başlayan demokratikleşme süreci, İslam’ın kamusal yaşamdaki varlığını artırmış ve devletin din üzerindeki denetimini gevşetmiştir.

Tek parti döneminin sona ermesi ve çok partili hayata geçişle Demokrat Parti’nin (DP) yükselmesi, dinin yeniden siyaset arenasına girmesine sebep olmuştur. Akın’a göre, “Siyasi iktidarı elde edebilmek için halk desteğine duyulan ihtiyaç ister istemez laiklik konusundaki katı tavrın değişmesini ve siyasetçiler açısından toplumun geleneksel dindar kesimlerinin daha çok hesaba katılmasını beraberinde getirmiştir” (2017, s. 18). Bu noktadan sonra Türkiye’de dinin siyasallaşması görülmüş ve dinin sosyal hayatta bir tutkal olmasının yanında din, siyasal hayatta da şekillendirici unsur olmaya başlamıştır.

Türkiye’de din konusu, Şerif Mardin’in (1990) merkez çevre kuramsallaştırması açısından okunduğunda, Türkiye’de elit laikler ile muhafazakârların çevreden merkeze, merkezden çevreye kaymaları ve bu arada yaşanan toplumsal değişimlere şahit olmak mümkündür. Çok partili sisteme kadar merkezde tek başına duran Kemalist İdeolojinin yerine, DP iktidarının sosyal hayattaki İslam’ı, siyasete ve dolayısıyla bir anlamda merkeze taşıdığı söylenebilir. Ancak bu dönem için Kemalist ideolojinin tamamen çevreye itildiğini söylemek de doğru olmayacaktır.

Türkiye’de 1980’lerde dinî kültürün kendisini şehirleştirmeye başladığını iddia etmek mümkündür. Bu şehirleşmenin temelinde 1980’li yıllarda “dünyanın kabuk değiştirmeye” başlaması olduğu söylenilebilir. Bu dönemde hem dünyada hem de Türkiye’de sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik anlamda pek çok yeni tartışmalar gündeme gelmiştir. Örneğin çevrebilim, yeşiller, LGBTİ, kadın hareketleri, kimlik ve kültür tartışmaları bütün toplumları etkilemiştir.

Özallı yıllar olarak da bilinen 1980'li yıllarda, Türkiye'de de neo-liberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Buna bağlı olarak, Türkiye'de İslami bir burjuvazinin oluşmaya başladığı görülmektedir (Mumyalmaz, 2014). 1980'li yıllarda oluşmaya başlayan yeni ekonomi anlayışı, yeni bir toplum yapısı da oluşturmuştur. Bunun etkisi ile İslam ve İslami yaşam tarzı da daha görünür olmaya ve ekonomik anlamda kapitalizme entegre olmaya başlamıştır. Özellikle 1980'ler ve sonrasında gelişen İslami Burjuvazinin de etkisi ile ekonomik gücünü artıran muhafazakâr kitlenin sosyal hayatı da şekillendirdiği, 1980 Darbesi sonrasında uygulamaya konan Türk İslam Sentezi çabalarıyla da yetiştirilmeye çalışılan “Mümin Gençlik İdeası” ile dinin merkeze yerleşmesinin adımları atılmıştır. İslam'ın kapitalizm ile entegre olmaya başlaması sonrasında, Türkiye'de sadece iktisadi değişimler olmamış aynı zamanda İslami ekonominin değiştirmeye başladığı toplum yapısı içerisinde, İslami kültürel unsurlar da görünür olmaya başlamıştır. Bu dönem Türkiye'deki dindar muhafazakâr kesim için oldukça önem arz etmektedir. Zira bu dönemde dindar muhafazakâr kesim burjuvalaşmaya başlamış ve toplumsal konumunu merkeze çekmiştir. Bunun sonucunda İslami sosyo-kültürel unsurlar da merkezde varlık göstermeye başlamıştır.

1990'lı yıllarla birlikte İslami kesim, bu zamana kadar hiç olmadığı birçok alanda varlığını göstermeye başlamıştır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde, Şerif Mardin'in kavramlaştırması ile çevrede yer aldığını söyleyebileceğimiz İslami kesim, 1990'larla beraber varlık gösterdiği alanları çeşitlendirerek çevreden merkeze doğru yaklaşıma başlamıştır (Mardin, 1990). Örneğin, üniversiteler, medya, sanatsal faaliyet gösteren mekânlar, kültürel faaliyet alanları gibi kente ait alanlar ve tatil bölgeleri gibi mekânlar. Bu açıdan bu değişim önemlidir. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesi ile birlikte Tek Parti döneminde Kemalist İdeolojinin uyguladığı toplum mühendisliğine benzer şekilde, ancak bu sefer merkezde milliyetçi muhafazakâr demokratların temelini İslami değerlerin ve hayat tarzının oluşturduğu bir toplum mühendisliği yaşanmaya başlanmıştır. Günümüzde Çukurambar'daki değişim bu mühendisliğin örneği olarak gösterilebilir (Akçaoğlu, 2018). Akçaoğlu'nun kitabında da belirttiği üzere, 2002 seçimleri sonrasında AK Parti Milletvekillerinin, Oran'dan Çukurambar'a taşınmaları ile beraber mahallenin muhafazakâr kimliği oluşmaya başlamıştır. Kendini milliyetçi muhafazakâr tanımlayan bir partinin siyasetçilerinin, bu mahalleye taşınması ile birlikte, mahalledeki yaşam tarzı yalnızca mekânsal değil kültürel olarak da muhafazakâr bir tarzda şekillenmiştir. Çukurambar'ın bu anlamda sembolik olarak önemli olmasının sebebi, merkez ve çevre (muhafazakârlar ve laikler) tartışması içerisindeki sembolik mücadelenin, muhafazakârlar lehine dönüşmesidir. Yukarıda da bahsedildiği gibi İslami kesim, kendi sembol, değer ve normlarını kamusal alanda baskın bir şekilde sergilemektedirler. Öyle ki Akçaoğlu, yaptığı görüşmelerde muhafazakâr kadınların daha önce kamusal alanda kendilerini “damgalı” hissederken, Çukurambar'da “rahat ve mekânın sahibi” olarak hissettiklerini aktarmaktadır.

Haynes (2010) Türkiye'de din ve kimlik ile ilgili çalışmasında, 2000'ler Türkiye'sinde Türkiye'de uzun zamandır etkinleştirilmeye çalışılan sekülerleşme süreçlerine rağmen din algısında bir değişiklik olduğunu ifade etmektedir. Saraçoğlu ve Demirkol'un (2015)

gösterdiği gibi, AKP döneminde Sünni-Müslüman değerler “millet”in ne olduğunu belirleyen temel unsur haline gelmiştir. 2000’li yıllarda, temelleri 1980’lerde atılan İslami Burjuvazinin ve siyasal İslam’ın etkisi ile İslami değerler, normlar ve semboller merkezi konuma yerleşmiştir. Bunun sonucunda merkezin kendine has değerlerini içeren bir medya, kültür ve sanat dünyası oluşmuştur. Buna örnek olarak ortaya çıkmaya başlayan İslami Rap parçaları verilebilir. Bu dönemde merkezde yer alan İslami unsurların şekillendirdiği sosyo-kültürel ve ekonomik özellikler, Erken Cumhuriyet Dönemi’nde merkezde yer alan Kemalist ideoloji ve değerleri merkezin dışına taşımaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında Türkiye’de kuruluşundan itibaren süregelen laikler ve İslami kesim arasındaki gerilimin 2000’lerde de devam ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuç ve Tartışma

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde başlayan ve Cumhuriyet’in erken dönemlerinde de süren modernleşme ve Batılılaşma hareketi, toplum içerisinde çatışmaları ve gerilimleri de peşinden getirmiştir. Türkiye’de yaşanan bu modernleşme ve Batılılaşma hareketleriyle birlikte hem geleneksel hem de kurumsal olarak dinin dönüştürülmesi adına hayata geçen pek çok reform bulunmaktadır. Tarihsel olarak devralınan din kurumunun modernleşme ve Batılılaşma önünde en büyük engellerden biri olarak varsayılması, toplum içerisinde Kemalist ideologların ve dönemin sosyologlarının dini bu yeni topluma entegre etme çabalarını da zorunlu kılmıştır. Oluşturulamaya çalışılan yerli ve milli din anlayışı ile modernleşme değişimleri Türk toplumu içerisinde her kesim tarafından kabul görmemiş ve günümüze kadar gelen gerilimli bir yapı oluşmuştur: Bir yandan modernleşme yanlıları bir yanda dini hassasiyetleri olan bir kitle.

Yukarıdaki bölümlerde de bahsedildiği gibi, bu iki kesim arasındaki ilişki incelendiğinde bir merkez çevre mücadelesi ortaya çıkmaktadır. Bu mücadele içerisinde zaman zaman modernleşme ve laiklik yanlısı kesimin norm ve değerleri merkeze alınarak toplum mühendisliği yapılmış, zaman zaman ise çevrede yer alan norm ve değerler kendini merkeze yerleştirme mücadelesi içerisinde olmuştur. 1980’li yıllardan itibaren ekonomik unsurları da arkasına alarak, yeni kapitalist dünyaya entegre olan ve İslami değerleri muhafaza eden bir kesimin oluştuğu söylenilebilir. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde modernleşme ve Batılılaşma reformlarının etkisi sonucunda yer altına inen İslami grupların aksine bu yeni dönemde İslami kesim, kendini her türlü kamusal alanda görünür kılmıştır.

AK Parti’nin iktidara gelmesi ile beraber modernleşme ve kapitalizme entegre olmuş ancak bir yandan da muhafazakar kimliğini koruyan kitle iktidarda söz sahibi olmuştur. Bu dönemde, Erken Cumhuriyet Dönemi’ndekine benzer bir toplum mühendisliği görülmektedir. Kemalist modernleşme hareketine benzer bir şekilde ancak merkezde farklı sembol ve değerlerin yer aldığı, farklı bir sosyo-kültürel yapıya sahip yeni bir toplum kurgulama yoluna gidilmiştir. Bu açıdan, incelendiğinde din, Türkiye’de her zaman sosyo-kültürel hayatı şekillendiren önemli bir unsur olmuştur ve olmaya devam edecektir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1991). Politics and Islam in modern Turkey. *Middle Eastern Studies*, 27(1), 3–21.
- Akçaoğlu, A. (2018). *Zarif ve dinen makbul: Muhafazakar üst-orta sınıf habitusu* (Vol. 444). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Akın, M. H. (2017). Türkiye Modernleşmesi Karşısında Dini Gruplar. *İnsan Ve Toplum*, 7(1), 1.
- Arat, Y. (2010). Religion, Politics and Gender Equality in Turkey: implications of a democratic paradox? *Third World Quarterly*, 31(6), 869–884.
- Atatürk, M. K. (1933). Onuncu Yıl Nutku. (https://tr.wikisource.org/wiki/Onuncu_Y%C4%B1l_Nutku). Erişim Tarihi: 23.05.2022.
- Baran, Z. 2010. *Torn Country: Turkey between Secularism and Islamism*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- Batur, B. (2015). Türkiye'de Modernleşme, Din ve Din Adamlığı. *Electronic Turkish Studies*, 10(10).
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Burke, P. (2006). *Fransız Tarih Devrimi: Annales Ekolü* (Çev. Mehmet Küçük). Doğu Batı: Ankara.
- Ergun, D. (1991). *Türk Bireyi Kuramına Giriş: Türk Kültürünün Olanakları Ya Da Türkiye'de Kamu İktisadının Kültür Kökenleri* (Vol. 6). Gerçek Yayınevi: İstanbul.
- Fildiş, B. (2015). Braudel'i Tarihsel Sosyoloji Bağlamında Okumak. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8(41).
- Gulbenkian, K. (1996). *Sosyal Bilimleri Açın*, (Çev. Ş. Tekeli), İstanbul: Metis Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2010). Evrensel Dinin Millileştirilmesi: Anglikanizm ve Türk İslamı. *Milel ve Nihal*, 7(3), 9-38.
- Güneş, A. (2014). Sosyolojik Olarak Din Ve Toplum İlişkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 153-164.
- Haynes, J. (2010). Politics, identity and religious nationalism in Turkey: from Atatürk to the AKP. *Australian Journal of International Affairs*, 64(3), 312-327.
- Keyman, E. F. (2007). Modernity, Secularism and Islam. *Theory, Culture & Society*, 24(2), 215–234.
- Mardin, Ş. (1983). *Yenileşme Dinamiğinin Temelleri Ve Atatürk*. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı.
- Mardin, Ş. (1990). Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 19, 35-77.
- Mardin, Ş., & Doğuşu, Y. O. D. (2011). *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, 20. Baskı,(Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye' de Din ve Toplumsal Değişim*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Mills, C. W. (2000). *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.
- Mumyazmaz, A. (2014). Elitlerin Yeni Yüzü, İslami Burjuvazi/The New Face of Elites, İslamic Borgeoisie. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(27), 367-382.
- Özdalga, E. (2011). Bir Tasavvur Ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji. *Tarihsel Sosyoloji*, 9-62.
- Saraçoğlu, C., & Demirkol, Ö. (2015). Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey under the AKP Rule: Geography, History and National Identity. *British Journal of Middle Eastern Studies* 42, no. 3: 301–319.

Seçkin, F. (2016) Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmratorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye. *Tesam Akademi*, 3(1).

Türköne, M. E. (1994). *İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul.